

Олена Пометун – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна.

Коло наукових інтересів: методика навчання історії, правознавства, громадянської освіти, інноваційні технології навчання (інтерактивне навчання, розвиток критичного мислення учнів, проєктне навчання, освіта для сталого розвитку), проєктування сучасних засобів навчання.

✉ opometun@gmail.com

🆔 <https://orcid.org/0000-0002-4602-6383>

УДК 372:37.026

<https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-2-62-72>

НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ Й ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ Й ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Анотація. У статті проаналізована психолого-філософська сутність феномена ідентичності людини. Визначено важливість ідентичності як особистісного утворення, яке дозволяє людині формувати себе у всьому багатстві відносин з навколишнім світом і визначати систему цінностей, ідеали, життєві плани і орієнтири. Людина з розвинутою ідентичністю більш послідовна у своїх діях, бачить перспективи свого життя і почувається більш благополучною. Колективна ідентичність громадян певної держави є дуже важливою як фундамент її зміцнення і подальшого розвитку. Завдання сформувати у громадян України особистісну і колективну українську національну і громадянську ідентичність набуло гострої актуальності в умовах широкомасштабної агресії РФ проти України. Під українською національною ідентичністю розуміють стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, тоді як українська громадянська ідентичність – стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною. Оскільки йдеться про два різновиди ідентичності, у статті подано аналіз сутності кожного з них і зроблено висновок, що за певними характеристиками вони є різними, але деякі їхні ознаки співпадають, що дає можливість говорити про загальні підходи до формування цих особистісних утворень у процесі навчання.

Дослідження дозволили виокремити чинники та механізми її формування, дослідити стан та перспективи розв'язання цього завдання засобами історичної й громадянської освіти учнів в умовах глибоких суспільних трансформацій. Зокрема виокремлено базову середню освіту як окремих етап формування української ідентичності, оскільки учні цього віку мають уже усвідомлено обрати для себе належність до української нації і демократичної правової держави. Історична й громадянська галузь української освіти має працювати на розвиток свідомої власної ідентичності учнів.

У статті описана дидактична модель формування ідентичності людини, що складається з когнітивного (гносеологічного, пізнавального), емоційно-ціннісного (мотивація до дії, власні

ставлення, орієнтовані на національні, державні та громадянські цінності, повага та їх особисте прийняття) та діяльнісно-поведінкового компонентів і визначено орієнтовний перелік знань, умінь, навичок і ставлень, що забезпечує формування української національної та громадянської ідентичності у навчанні історії та громадянської освіти учнів різного віку. Пропонований перелік дає можливість конкретизувати, яких змін мають зазнати зміст і організація навчання історії та громадянської освіти сьогодні. Зокрема доведена необхідність домінування українського бачення не тільки своєї, але й світової історії, акцентування демократичних цінностей, активної участі учнів не лише в опануванні предметами на уроці, але й в реальному житті громади та держави.

Ключові слова: ідентифікація людини, українська національна та громадянська ідентичність, формування, громадянська та історична освіта учнів, зміст і методика навчання.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Карта України етнічно і політично різнобарвна. Це нормальне й навіть цивілізаційно позитивне явище, але лише за умови, що суспільство об'єднане системою базових цінностей, національною і громадянською ідентичністю. Проблема формування такої ідентичності в умовах війни досягла максимальної гостроти. Ідентичність громадян, об'єднаних не тільки формальною належністю до однієї держави, а й спільною соціальною пам'яттю, системою цінностей і смислів – це фундамент державності. Сумний досвід попередніх років свідчить, що без нього державна «спорада» не витримує потрясінь.

Соціологічні дослідження 2022 р. засвідчують, що під час війни більшість населення країни ідентифікують себе як громадяни України (порівняно з 2021 роком цей показник зріс з 76 до 94%). (Сімнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022). Очевидно, що на зростання національної ідентичності людей сьогодні впливають умови воєнного стану. Проте це не означає, що молодь, яка зростає, автоматично успадкує таку ідентичність. Не можна забувати й про необхідність соціокультурної і політичної реінтеграції всіх територій України, зокрема і нині не підконтрольних. В умовах повоєнних політичних і соціально-економічних трансформацій різноспрямована соціально-економічна, культурно-мовна, суспільно-політична орієнтація населення може спричинити збереження сепаратистських тенденцій із перспективою їх переростання в міжетнічні конфлікти.

Отже розв'язання проблеми формування української національної і громадянської ідентичності задля збереження цілісності держави неможливе без швидких і ефективних кроків з боку влади у цьому напрямі. Свідченням актуальності цієї проблеми стало і прийняття у січні 2023 р. Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (Закон України, 2023), де висунуті відповідні завдання насамперед перед освітою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається у статті та означення аспектів загальної проблеми, яким присвячується стаття. Ідентичність особи є широким поняттям, дослідженням якого переймаються соціальні психологи, філософи і педагоги. Воно охоплює всю різноманітність ототожнень людини із соціальними взірцями, ідеалами, кумирами, великими і малими групами, нормами, психологічними типами людей, іншими людьми, їхніми ролями, статусами тощо (Чорна, 2012). Формування ідентичності як складного особистісного утворення відбувається протягом життя і під впливом різних чинників (Петровська, 2017).

Проблематикою з'ясування сутності української національної та громадянської ідентичності як соціально-психологічного феномена цікавилися такі українські вчені як М. Боришевський, Т. Бевз, П. Горностай, І. Петровська, О. Швачко. Значну увагу в останнє десятиліття вчені приділяли проблемам ідентичності різних груп населення України (В. Васютинський, В. Степаненко, М. Шульга). Питанням формування ідентичності присвячені праці дослідників у сфері виховної діяльності (І. Бех, К. Журба, С. Федотенко).

Водночас зауважимо, що на тлі незначної кількості праць, присвячених формуванню ідентичності молоді у позакласній діяльності, зустрічаємо лише поодинокі праці, котрі торкануться

цього питання у контексті викладання окремих предметів: літератури, географії, історії. Всі ці нечисленні дослідження виконані протягом кількох років до початку широкомасштабної агресії росії і не враховують реалій сьогодення.

Цілі статті. Як бачимо, є достатня кількість причин ще раз проаналізувати сутність феномена української національної і громадянської ідентичності, виокремити чинники та механізми її формування, дослідити стан та перспективи розв'язання цього завдання засобами історичної й громадянської освіти учнів в умовах суспільних трансформацій сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значущість усвідомленої ідентифікації для людини визначається її функціями: надавати цілісність, безперервність і визначеність особистості, забезпечувати схожість з одними людьми і категоріями і відмінності від інших (Петровська, 2017). Ідентичність дозволяє людині формувати себе у всьому багатстві відносин з навколишнім світом і визначати систему цінностей, ідеали, життєві плани, потреби тощо.

Зміст ідентичності особи, на думку вчених (Чорна, 2012), проявляється як сукупність її складників: соціальна, групова, особистісна та індивідуальна ідентичності. Соціальна ідентичність визначається як ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, з її соціальними цінностями, очікуваннями, вимогами тощо (Хоффман, 1963). Без такої ідентичності неможливо імплементуватись у соціальну спільність, оскільки, з її допомогою формується самотність, яка дає змогу членам соціальної групи/спільноти відрізнити себе від інших, та задовольняється потреба в захищеності. Встановлено, що ідентичність допомагає знайти певну соціальну нішу, яка дозволить особистості уникнути самотності і сумнівів (Хантингтон, 2004).

Ідентифікація з певними соціальними спільнотами перетворює людину з біологічної особини в соціального індивіда й особистість, дозволяє їй оцінювати свої соціальні зв'язки і приналежності в термінах «Ми» і «Вони». Соціальна ідентичність є різновидом групової. Причому групова ідентичність – це відчуття людиною належності не лише до малої групи, а й до великих умовних соціальних груп, як-от держава та нація. Ідентифікація особи з такими групами позначається термінами етнічна, національна, громадянська, національно-культурна ідентифікація, про які мовиться нижче.

Майбутнє української держави, її зміцнення і подальший стратегічний розвиток неможливі без сформованої, розвинутої і стійкої української національної й громадянської ідентичності всіх її громадян. Невизначеність, нестійкість згаданих ідентичностей становить пряму загрозу національній безпеці, оскільки зумовлює психологічну толерантність громадян щодо різних видів зовнішньої агресії – від прямого військового вторгнення на територію держави до виявів економічної та інформаційної війни.

У Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (Закон, 2023) пріоритетами держави сьогодні названі утвердження національних цінностей, ідей демократії, верховенства права, досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Зasadничими поняттями закону є:

- українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самотньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями;
- українська громадянська ідентичність – стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством (Закон, 2023).

Оскільки йдеться про два різновиди ідентичності варто заглибитись у розуміння сутності кожного з них. Національна ідентичність представляє почуття приналежності людини до держави, нації чи території, яке виходить за рамки громадянства (Хантингтон, 2004). Національна ідентичність розглядається в психологічних термінах як «усвідомлення відмінності», «відчуття

та визнання «ми» і «вони», які мають спільне відчуття спільної ідентичності, ідентичної нації, хоча вони складаються з кількох складових етнічних груп. Історія, культура, традиції, фольклор, символи та спільна мова нації формують узи між її людьми. Національна ідентичність асоціюється з патріотизмом, або вірністю та відданістю своїй країні. Це відчуття «нації як згуртованого цілого, представленого відмінними традиціями, культурою та мовою» (Оуен, 2005). Вона є значною мірою результатом присутності навколо нас національних символів, кольорів, мови, історичної пам'яті, культури, музики, кухні тощо. Ці колективні елементи закорінені в історії нації. Психологи називають це відчуття словом «ми» або переживанням «взасмозалежності доль», яке вважають основним критерієм приналежності до групи. Національна ідентичність означає, що у людини сформовані особисто значущі національні переконання та цінності, і вона втілює ці цінності у щоденній практиці.

Термін деяких дослідників «національно-культурна ідентичність» за вмістом є тотожним нашому розумінню поняття «національна ідентичність». Наприклад, на думку дослідників проблем виховання національно-культурна ідентичність дитини виявляється у суб'єктивному переживанні нею належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті нею відповідних моральних цінностей, яка характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України (Журба, Бех та ін., 2019, с. 32).

Близьким за сутністю до національної ідентичності є й поняття «етнічна ідентичність». Здебільшого представники вітчизняної етнології та етнополітології пропонують узагальнене розуміння етнічної ідентичності як засобу виокремлення й віднесення людиною і групою себе чи інших осіб за певними ознаками (усвідомлення своєї єдності, спільності походження, історичної долі, культури, комплекс стереотипів свідомості й поведінки) до певної етнічної спільноти (Нагорна, 2002, с. 30–42).

Узагальнюючи, зазначимо, що з погляду різних наук, які досліджують феномен національної ідентичності, очевидними є кілька положень: національна ідентичність людини формується протягом життя; її фундамент закладається в дитинстві і зміцнюється у процесі соціалізації під впливом різних чинників; вона є досить стійким утворенням; національна ідентичність може бути найбільш помітною, коли нація протистоїть зовнішньому чи внутрішньому ворогу або іншій небезпеці.

Щодо поняття громадянська (державна) ідентичність, то її в українській науці найчастіше трактують як усвідомлення людиною своєї належності до спільноти громадян певної держави, ототожнення людиною статусу громадянина як свого особистого статусу: я є громадянином держави (Кисла, 2).

На думку В. Степаненка (Степаненко, 2002, с. 112), громадянська ідентичність – це, з одного боку, ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення, з іншого – усвідомлення себе членом громадянського суспільства. Ці визначення звертають увагу на два різні аспекти відносин індивіда, держави і суспільства. Перше пов'язане з територіальною ідентичністю людини і може бути аналогом «національної ідентичності», коли національна ідентичність розглядається в межах політичної нації як співгромадянства, спільноти, організованої за державно-політичною ознакою (Андерсон, 2001, с. 23–24). У цьому випадку політичній нації притаманна колективна ідентичність, яка передбачає наявність певної національної спільноти, яка має власну назву, історичну територію, спільні міфи, історичну пам'ять, масову й громадянську культуру, економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів. Окрема людина привласнює таку колективну ідентичність та перетворює її на частину власної множинної ідентичності.

Друге з визначень громадянської ідентичності стосується специфіки розвитку громадянського суспільства. Йдеться про свідоме та активне громадянство, яке виявляється в можливості участі громадян у житті держави через механізми самоорганізації громадянського суспільства. Воно передбачає лояльність громадян до держави та свідому ідентифікацію із нею в обмін на держав-

не піклування, соціальний захист та захист прав і свобод. Вона проявляється у тих сферах життя індивіда, які стосуються взаємовідносин громадянина із державними інститутами, політичної активності, характеризують ступінь декларативної підтримки й прийняття різних напрямів розвитку суспільства (Резнік, 2006).

Цікаве, дуже широке тлумачення поняття «громадянська ідентичність» (власне близьке до поняття «соціальна ідентичність») зустрічаємо і у американської дослідниці Д. Оуен, яка пише, що уявлення про громадянську ідентичність:

- припускають асоціацію з географічною місцевістю, такою як район, місто, держава чи нація;
- можуть пов'язуватись з расовою, етнічною, гендерною, релігійною ідентичністю, приналежністю до партії, ідеології, соціально-економічного прошарку та інших глибоко вкорінених характеристик;
- передбачають обов'язки та права, пов'язані з членством у громаді. Виконання обов'язків сприяє добробуту громади, як ось голосування, участь у громадських організаціях і акціях, військовий обов'язок;
- охоплюють зв'язок із спільнотою, яка визначається близькістю, наприклад, учні школи, члени політичної організації або територіальної громади (Оуен, 2005).

Цей аналіз дозволяє зрозуміти, чому формування громадянської ідентичності в Україні відбувається повільніше, ніж національної. Очевидним чинником впливу на свідомість громадян тут є довгий період бездержавного розвитку України, що обумовлює певну недовіру громадян до держави як суспільного утворення, до державної влади та державних інститутів, необґрунтовані патерналістські настрої частини громадян щодо держави, нерозвиненість звички відповідального виконання обов'язків, протиставлення власних і державних інтересів та ін.

Підсумовуючи аналіз сутності цих двох особистісних утворень, зазначимо, що за певними характеристиками вони є різними, але деякі їхні ознаки співпадають, що дає можливість говорити про загальні підходи до формування цих особистісних утворень у процесі навчання.

Державна, а отже і освітня політика, насамперед діяльність освітніх закладів і установ всіх рівнів освіти для всіх вікових категорій громадян, має бути спрямована на формування обох ідентичностей. Для забезпечення послідовного розв'язання цих завдань необхідне проєктування і запровадження відповідної системи освітніх впливів, де кожна ланка освіти, кожна інституція посідають визначене місце. А це своєю чергою вимагає аналізу сучасної теорії і практики діяльності системи освіти у цьому напрямі, без якого не може бути здійснене таке проєктування.

Формування ідентичності, насамперед національної, починається в дитинстві на підсвідомому рівні й є початковим етапом для її подальшого розвитку (Іваненко, 2020). Вона проявляється у відчутті власної оселі, наслідуванні українських родинних традицій, національних свят, власної належності до чогось більшого, ніж родина чи місто, село, де мешкаєш. У цьому велика роль належить як родині, так і зовнішнім маркерам українства, які мають оточувати дитину: національним символам, мові, кольорам, одягу, пам'яткам історії нації, кровним зв'язкам, культурі, музиці тощо. Це відчуття «нації як згуртованого цілого, представленого відмінними від інших народів традиціями, культурою та мовою», що асоціюється з патріотизмом, вірністю та відданістю своїй країні (Оксфордський словник, 2019).

У шкільному віці формування ідентичностей переходить на рівень свідомості, коли дитина має зробити для себе власні усвідомлені особисті вибори, зокрема щодо ідентичності. Вона має усвідомити себе як представника української політичної нації, громадянина демократичної правової держави, з якими він/вона пов'язані й спільною соціальною пам'яттю, й системою цінностей і смислів. Саме на розвиток свідомої власної ідентичності, переконаності у власній спільності з іншими представниками нації й держави, у необхідності захищати і працювати заради цієї спільності й працює система освіти, зокрема її громадянська та історична галузь.

Очевидно, що в діяльності закладів середньої освіти формування цих ідентичностей учнів відбувається шляхом розвитку компонентів цього складного особистісного утворення: когнітивного

(гносеологічного, пізнавального) – сукупності відповідних знань і уявлень; емоційно-ціннісного (мотивація до дії, власні ставлення, орієнтовані на національні, державні та громадянські цінності, повага та їх особисте прийняття); діяльнісно-поведінкового – операційної готовності до бажаної діяльності, осмисленість і компетентність у її реалізації (Іванов, 2012). Це означає не лише необхідність наповнення кожного з названих компонентів освітнім змістом у межах тієї чи іншої освітньої галузі чи форми освіти, але й визначення методології та методичних шляхів забезпечення засвоєння здобувачами освіти цього змісту. Інакше кажучи, необхідно визначення конкретної системи знань, умінь, навичок і ставлень, що забезпечує формування української національної та громадянської ідентичності у навчанні історії та громадянської освіти учнів різного віку.

У найбільш загальному вигляді така система з точки зору наповнення цих компонентів вмістом громадянської та історичної освітньої галузі процес формування національної і громадянської ідентичності має забезпечити учню, зокрема:

- знання і уявлення щодо основних подій національної історії, історичної пам'яті українського народу, уявлення про становлення і розвиток демократії, права і свободи людини і громадянина, державний устрій і державні інститути, про політичну і соціальну сферу суспільства, свідоме громадянство і громадянське суспільство;
- навички та вміння, насамперед уміння критично мислити з використанням широкого кола джерел, аналізувати інформацію та критично оцінювати її, розуміти соціальні проблеми та їх сутність, ухвалювати обґрунтовані рішення щодо власних дій, вчинків і поведінки та брати на себе відповідальність за ці рішення, вміння реалізувати громадянські та індивідуальні права та обов'язки, працювати в групі, висловлювати і відстоювати власну думку, слухати інших та виділяти стереотипи, забобони та упередження, виявляти повагу і толерантність;
- цінності (емоційно-ціннісні орієнтації, ставлення): патріотизм, незалежність України, готовність до захисту держави, гуманність, повага до прав, свобод і гідності людини, законів, норм і правил сучасної демократії, поцінування національних традицій та культур, загальнолюдські моральні цінності тощо.

Пропонований перелік не містить особливих інновацій, а є лише нагадуванням, яких орієнтирів сьогодні насамперед потребує громадянська та історична освіта школярів і яких змін має зазнати зміст і методика навчання предметів галузі.

Останні роки, а особливо рік повномасштабної агресії, продемонстрували, наскільки важливою є історія як шкільний предмет, як підґрунтя історичної пам'яті та культури всього суспільства і фундамент національної ідентифікації громадян. Перед науковцями і педагогами сьогодні стоїть завдання вдосконалити національну історичну освіту, сформувані такий її зміст, характер і спрямованість, що об'єктивно віддзеркалюють загальні тенденції самобутнього і самодостатнього українського історичного процесу, особливості формування українського етносу, української нації, її життєдіяльності на різних етапах у контексті світової історії, відображають українське бачення не тільки своєї, а й світової історії, історії зарубіжних країн (Кравченко, 2017, с. 32–33).

Війна актуалізувала потребу в перегляді змісту історичної освіти з метою видалення російських наративів, адже саме трактування історії України стало важливим складником інформаційної війни, розгорнутої проти нашої держави російською федерацією одночасно з бойовими діями. Така робота проводилась і у попередні роки і характеризувались поступовою кристалізацією історії України, її очищенням від радянських і російських міфів. Проте лише сьогодні йде мова про остаточне видалення зі шкільних програм і підручників історії деяких ілюзорних уявлень, що зберігались як залишки історії «братнього народу». Єдиним підходом має залишитися акцентування фактів, що переконливо свідчать, що Росія протягом всієї своєї історії проводила щодо України політику культурного і мовного знищення, деідентифікації. Тому власне у тих явищах, які сьогодні називаємо «руський мир» і «рашизм» для української історії нема нічого нового.

Оновлення програм з історії вже частково відбулось у 2022 р. (Історія України. Всесвітня історія, 2022). У новій редакції пропонується, наприклад, погляд на СРСР як на державу імперського типу, подаються факти не лише щодо насильства, якого в різні часи зазнавали українці, а й

опору йому. Суттєві зміни пропонуються в частині найновішої історії, насамперед подій, пов'язаних зі збройною агресією російської федерації проти України із поясненням понять «русский мір», «рашизм», «політика російщення», «колабораціонізм» (Малієнко, Гурська, 2022).

На нашу думку, необхідною є і розстановка у змісті навчання історії нових акцентів, наприклад, щодо важливості революції Гідності в новітній історії України (чого не було напередодні війни), посилення в курсах історії й громадянської освіти уваги до ЄС та НАТО як інституцій, вступу до яких прагне наша держава; поява на сторінках історії нових героїв сьогоднішніх подій та ін. Тепер все це має з'явитись у підручниках і у свідомості вчителів та учнів.

Для формування в учнів громадянської ідентичності, наприклад, аспектів, базованих на цінностях демократії, у навчальний матеріал мають включатись відповідні сюжети (наприклад, інформація про Козацьку державу та її устрій, Конституцію Пилипа Орлика, Хартію вольностей, Декларацію прав людини і громадянина та ін.). Причому учням треба надавати факти про те, якими були потреби, мотиви, інтереси людей, які створили такі цінності й прагнули втілити їх у життя, як вони ставились до світу і як діяли в конкретному часі та просторі.

Однак не можна обмежитись лише змінами у змісті курсів історії. Ідентичність вимагає уваги до емоційної сфери учнів, звернення до їхніх почуттів: почуття гордості і причетності до героїчних минулих та сучасних подій, гордості за приналежність до свого народу, переживання відповідальності за події в суспільстві і державі, поваги до національних символів та святинь, культурно-історичних цінностей суспільства та держави. Все це потребує спеціальних методів і прийомів як з використанням візуальних і документальних джерел, так і емоційної розповіді вчителя.

Багаторічні дослідження вказують на те, що у навчанні історії та громадянської освіти в Україні продовжує домінувати підхід, орієнтований на «книжне знання», в якому читання і запам'ятовування визначень, дат, подій, прослуховування лекцій та конспектування – провідні методи навчання, а зміст не стосується проблем сьогодення. Такий підхід відображає поширені уявлення вчителів про те, що ядро навчання соціальних наук – це накопичення учнями фактів і засвоєння їх у послідовності, що пропонує підручник/програма без власного осмислення. Викладання і навчання вибудовуються так, ніби існують прості відповіді на запитання про сутність і тенденції розвитку суспільства і немає питань, відповідей на які ми не знаємо. Це не лише шкодить результатам навчання, а й провокує незацікавленість учнів історією і суспільним життям, а в майбутньому – пасивну громадянську позицію і «розмити» ідентичність.

Водночас очевидно, що формування національної і громадянської ідентичності учнів потребує лише активної моделі навчання. Уроки історії, а особливо громадянської освіти, повинні надавати учням змогу розглянути та обговорити ключові проблеми і протиріччя в житті суспільства. Лише залучаючи учнів до розгляду реальних суперечностей суспільного життя можна виховати нових активних громадян України, які не будуть пасивними спостерігачами нагромадження нерозв'язаних проблем. Дуже важливим є розвиток засобами предметів галузі базових навичок учнів: дискутувати, аналізувати, критично мислити, досліджувати суспільні явища. Тільки наявність таких навичок забезпечує формування активного, добре поінформованого громадянина України. Розвиток цих навичок має бути обов'язково предметом окремої оцінки.

Свідома ідентичність, свідома громадянська позиція народжуються лише, коли дитина має можливість вільного висловлювання, захисту власної позиції і переконань. Свідома ідентичність формується, якщо історичні й громадянсько-знавчі знання приходять до неї у процесі самостійної роботи з джерелами, дослідження, наприклад локальної чи усної історії чи проектної роботи. Головним у цьому підході є діяльність учня в навчанні: участь у дискусіях і обговореннях на уроці, робота в парах і групах, формулювання власних висновків, оцінок і ідей, розвиток уміння осмислювати інформацію з різних джерел, вирішувати практичні завдання, виконувати навчальні проекти тощо. Така діяльність на відповідному історичному та громадянсько-знавчому змісті дозволяє індивіду зробити власний вибір щодо приналежності до соціальної групи. Для цього він/вона повинні визначити цінності, властиві цій групі, і головне – прийняти рішення, чи готові вони їх дотримуватись.

Нарешті обов'язковим для формування громадянської ідентичності є власний досвід учнів, як-от залучення до шкільного самоврядування, участь у житті територіальної громади, комунікація з органами місцевого самоврядування і навіть відвідування сесій рад, громадських організацій та ін.

Висновки. Формування української національної і громадянської ідентичності є вкрай актуальним в умовах повномасштабної агресії РФ і майбутнього повоєнного розвитку держави, оскільки лише свідомо ідентичність громадян може бути фундаментом їхньої єдності та готовності до праці задля добробуту держави. Ідентичність людини є складним комплексом багатьох ідентичностей як особистісних, індивідуальних, так і соціальних. Під соціальною ідентичністю як особистісним утворенням розуміють усвідомлення людиною своєї належності до певної спільноти, групи, прийняття цінностей, правил цієї спільноти, прагнення до підтримки членів цієї спільноти і співпраці з ними. Ідентичність особи корелює з колективною ідентичністю, яка складає підґрунтя цілісності спільноти, а отже її існування і розвитку як об'єднання людей. Такі види ідентичності як національна і громадянська пов'язані із визнанням людиною власної належності до таких великих спільнот як політична нація і держава.

Причому національна ідентичність пов'язана з територіальною/ етнічною/ регіональною ідентичністю і починає формуватися у людини з раннього дитинства під впливом родини та оточуючої дійсності (рідна оселя, традиції, свята, символи, кровні зв'язки тощо). Вона простіше усвідомлюється і приймається людиною у процесі її поступової соціалізації. Щодо громадянської ідентичності, то вона пов'язана із державно-правовим статусом людини, поступовим усвідомленням своїх прав і обов'язків як громадянина (захистом прав і відповідальним виконанням обов'язків), участю в житті громади, держави. Це потребує не лише змін в емоційно-ціннісній сфері особистості (довіра до держави, поцінування прав і свобод людини і громадянина, повага до закону та ін.), але й певних знань і умінь, пов'язаних з громадянською поведінкою та активністю. Тому повноцінна громадянська ідентичність формується повільніше, ніж національна, значною мірою в освітньому процесі й потребує пильної уваги з боку закладів різних рівнів освіти. Навчання історії і громадянської освіти учнів закладів загальної середньої освіти (базова ланка і профільна школа) має значний потенціал впливу на формування української національної ідентичності.

Опанування учнями на уроках історії знань про минуле України, її героїв та досягнення, її внесок в європейську та світову історію, взаємовідносини з іншими державами і народами дає змогу сформувати в учнів не лише патріотизм, а й систему національних цінностей, серед яких важливе місце посідають незалежність, мова, рідна земля. А це складники національної ідентичності. Одночасно вивчення національної історії у контексті світової має бути знаряддям боротьби проти маніпуляцій свідомістю громадян за допомогою псевдоісторії, до яких вдаються і пропагандисти РФ, та іноді, на жаль, певні політичні сили всередині країни. Водночас історична освіта має і потенціал у розвитку громадянської ідентичності, адже надає учням змогу осмислити становлення і роль суспільства і держави, права і законів, громадянської активності на різних етапах розвитку людства. Вона також сприяє вдосконаленню таких важливих для свідомого громадянина навичок, як критичне мислення, вміння висловлюватись, захищати власну позицію тощо.

Такі предмети галузі, як правознавство, етика, курси громадянської освіти є важливим чинником формування громадянської компетентності, оскільки надають учням спеціальні знання про сучасну демократію, міжнародні інституції та функціонування, державний устрій України, органи влади і самоврядування, а головне – розвивають уміння, потрібні компетентному громадянину, – захищати власні права, вступати в діалог з державними інституціями та ін. Водночас громадянознавчий зміст дає можливість формувати і відповідну систему цінностей, провідне місце в якій посідають демократія, правова держава, рівноправність та людська гідність.

У зв'язку з цим нагальними завданнями історичної і громадянської освіти в школі сьогодні є корегування змісту з урахуванням можливостей для формування української ідентичності учнів, напрацювання потрібних методичних шляхів реалізації цієї мети, підготовка вчителів, здатних здійснити таке навчання. З цим пов'язані і напрями подальших досліджень, які, на нашу думку,

полягають у дослідженні потенціалу окремих курсів історії та громадянської освіти в формуванні української ідентичності учнів та розробці відповідної методики навчання предметів галузі.

Використані джерела

- Андерсон, Б. (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика. https://shron1.chtyvo.org.ua/Anderson_Benedict/Uiavleni_spilnoty.pdf
- Журба, К. О., Бех, І.Д., Докукіна, О.М., Федоренко, С.В., Шкільна, І.М. (2019). Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка: монографія. Київ. <https://lib.iitta.gov.ua/718615/1.pdf>
- Іваненко, Б. (2020). Я-ідентичність особистості: статичні й динамічні аспекти. URL: <https://doi.org/10.30970/PS.2020.7.8>
- Іванов, І. (2012). Теоретико-методологічний концепт взаємодії ідентичностей. *Політичний менеджмент*, 1–2, 18–27. https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/ivanov_teoretyko.pdf
- Історія України. (2022). Всесвітня історія 6–11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>
- Кисла, Г. (2013). Ідентичність в українському суспільстві: модерністські зміни. *Гілея: науковий вісник*, 79, 363–366. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_79_112
- Кислюк, К. (2018). Українська ідентичність: історико-культурні ретроспективи та сучасні перспективи. *Філософська думка*, 3, 48–65. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/416/328>
- Кравченко, П. (2017). Ідентичність та національна історична освіта. *Філософські обрії*, 38, 30–40. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8974/1/5.pdf>
- Малієнко, Ю., Гурська, О. Оновлені програми з історії України 2022: наративи, концепти, перспективи підручникотворення. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2022-29-125-136>
- Нагорна, Л.П. (2005). Ідентичність етнічна. *Енциклопедія Сучасної України* Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Identychnist_etchna
- Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. (2022). Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. <https://ips.ligazakon.net/document/t222834>
- Резнік, О. С. (2006). Громадянська ідентичність. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-31975> СУЧАСНОЇ
- Петровська, І.Р. (2017). Громадянська ідентичність: Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. <http://doi.org/10.5281/zenodo.260176>
- Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_mmost_1718_serpnja_2022.html?fbclid=IwAR1ShITAR6jP3xDzZvZA-GBTvI2N9hP9mnCbsRIQ6bzzifwLJ0ab-LQ8au0
- Степаненко, В. (2002). Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 102–121.
- Чорна, Л. Г. (2012). Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави, 13, 108–118. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2012_13_14
- Definition of National Identity in English. (2019). Oxford Dictionaries.. Archived from the original on 17 November 2015. https://web.archive.org/web/20151117063449/http://www.oxforddictionaries.com/us/definition/american_english/national-identity
- Huntington, Sa. (2004). *Who Are We? The Challenge to America's National Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Owen, D. (2005). American Identity, Citizenship, and Multiculturalism. *Diana Owen Paper presented at the German-American Conference cosponsored by the Bundeszentrale fur politische Bildung and the Center for Civic Education*, September 11–16, Freiburg, Germany. https://www.academia.edu/18200111/American_Identity_Citizenship_and_Multiculturalism

References

- Anderson, B. (2001). *Uyavleni spil`noty` . Mirkuvannya shhodo poxodzhennya j poshy`rennya nacionalizmu*. Ky`yiv: Kry`ty`ka, https://shron1.chtyvo.org.ua/Anderson_Benedict/Uiavleni_spilnoty.pdf (in Ukrainian).
- Zhurba, K. O., Bex, I.D., Dokukina, O.M., Fedorenko, S.V., Shkil`na, I.M. (2019). *Nacional`no-kul`turna identy`chnist` u stanovlenni pidlitka: monografiya*. Ky`yiv. <https://lib.iitta.gov.ua/718615/1.pdf> (in Ukrainian).
- Ivanenko, B. (2020). *Ya-identy`chnist` osoby`stosti: staty`chni j dy`namichni aspekty`*. <https://doi.org/10.30970/PS.2020.7.8> (in Ukrainian).
- Ivanov, I. (2012). *Teorety`ko-metodologichny`j koncept vzayemodiyi identy`chnostej*. Polity`chny`j menedzhment, 1–2, 18–27. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/ivanov_teoretyko.pdf (in Ukrainian).
- Istoriya Ukrayiny`. (2022). *Vsesvitnya istoriya 6–11 klasy` . Navchal`na programa dlya zakladiv zagal`noyi seredn`oyi osvity`*. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas-9> (in Ukrainian).
- Ky`sla, G. (2013). *Identy`chnist` v ukrayins`komu suspil`stvi: modernists`ki zminy`*. Gileya: naukovy`j visny`k, 79, 363–366. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_79_112 (in Ukrainian).
- Ky`slyuk, K. (2018). *Ukrayins`ka identy`chnist` : istory`ko-kul`turni retrospekty`vy` ta suchasni perspekty`vy` . Filosofs`ka dumka*, 3, 48–65. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/416/328> (in Ukrainian).
- Kravchenko, P. (2017). *Identy`chnist` ta nacional`na istory`chna osvita*. Filosofs`ki obriyi, 38, 30–40. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8974/1/5.pdf> (in Ukrainian).
- Maliyenko, Yu., Gurs`ka, O. *Onovleni programy` z istoriyi Ukrayiny` 2022: naraty`vy` , koncepty` , perspekty`vy` pidruchny`kotvorenniya*. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2022-29-125-136> (in Ukrainian).
- Nagoma, L.P. (2005). *Identy`chnist` etnichna*. Ency`klopediya Suchasnoyi Ukrayiny. Kyiv: Insty`tut ency`klopedy`chny`x doslidzhen` NAN Ukrayiny`. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Identychnist_etnichna (in Ukrainian).
- Pro osnovni zasady` derzhavnoyi polity`ky` u sferi utverdzhennya ukrayins`koyi nacional`noyi ta gromadyans`koyi identy`chnosti*. (2022). *Zakon Ukrayiny` vid 13.12.2022 № 2834-IX*. <https://ips.ligazakon.net/document/t222834> (in Ukrainian).
- Reznik, O. S. (2006). *Gromadyans`ka identy`chnist`*. Ency`klopediya Suchasnoyi Ukrayiny`. Ky`yiv: Insty`tut ency`klopedy`chny`x doslidzhen` NAN Ukrayiny`. <https://esu.com.ua/article-31975-SUChASNOYi> (in Ukrainian).
- Petrovs`ka, I.R. (2017). *Gromadyans`ka identy`chnist` : Teorety`ko-metodologichni osnovy` social`no-psy`xologichnogo analizu*. <http://doi.org/10.5281/zenodo.260176> (in Ukrainian).
- Simnadcyate zagal`nonacional`ne opy`tuvannya: identy`chnist` . Patrioty`zm*. Cinnosti (17–18 serpnia 2022). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_1718_serpnia_2022.html?fbclid=IwAR1ShITAR6jP3xDzbyZA-GBTvl2N9hP9mnCbsRIQ6bzzifwLJ0ab-LQ8au0 (in Ukrainian).
- Stepanenko, V.(2002). *Etnos – demos – polis: etnopolity`chni problemy` sociyetal`noyi transformaciyi v Ukrayini*. Sociologiya: teoriya, metody`, markety`ng, 2, 102–121. (in Ukrainian).
- Chorna, L. G. (2012). *Identy`chnist` osoby` : vid grupy` do indy`vidual`nosti (metodologichny`j analiz)*. *Problemy` polity`chnoyi psy`xologiyi ta yiyi rol` u stanovlenni gromadyany` na Ukrayins`koyi derzhavy`*, 13, 108–118. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2012_13_14 (in Ukrainian).
- Definition of National Identity in English*. (2019). Oxford Dictionaries.. Archived from the original on 17 November 2015. https://web.archive.org/web/20151117063449/http://www.oxforddictionaries.com/us/definition/american_english/national-identity (in English).
- Huntington, Sa. (2004). *Who Are We? The Challenge to America's National Identity*. New York: Simon & Schuster. (in English).
- Owen, D. (2005). *American Identity, Citizenship, and Multiculturalism*. Diana Owen Paper presented at the German-American Conference cosponsored by the Bundeszenrale fur politische Bildung and the Center for Civic Education, September 11–16, Freiburg, Germany. https://www.academia.edu/18200111/American_Identity_Citizenship_and_Multiculturalism (in English).

Olena Pometun, *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Senior Researcher, Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.*

Research interests: *methods of teaching history, jurisprudence, civic education, innovative learning technologies (interactive learning, development of students' critical thinking, project learning, education for sustainable development), design of modern learning tools.*

TEACHING HISTORY AND CIVIC EDUCATION AS A FACTOR IN FORMING THE NATIONAL AND CIVIL IDENTITY OF STUDENTS IN THE WAR AND POST-WAR DEVELOPMENT OF UKRAINE

Abstract. The article analyzes the psychological and philosophical essence of the phenomenon of human identity. The importance of identity is defined as a personal formation that allows a person to form him(herself) in all the range of relations with the surrounding world and to determine a system of values, ideals, life plans and orientations. A person with a developed identity is more consistent in his/her actions, sees the prospects of his/her life and feels more prosperous. The collective identity of the citizens of a certain state is very important as a foundation for its strengthening and further development. The task of forming a personal and collective Ukrainian national and civic identity among the citizens of Ukraine has become extremely relevant in the conditions of the Russian large-scale aggression against Ukraine. Ukrainian national identity is understood as a person's stable awareness of belonging to the Ukrainian nation as a unique community, while Ukrainian civic identity is a stable awareness by a citizen of Ukraine, a Ukrainian abroad of his/her political and legal connection with Ukraine. Since we are talking about two types of identity, the article presents an analysis of the essence of each of them and concludes that they are different in certain characteristics, but some of their features coincide, which makes it possible to talk about general approaches to the development of these personal formations in the learning process.

The research made it possible to single out the factors and mechanisms of its formation, to investigate the state and prospects of solving this task by means of historical and civic education of students in the conditions of deep social transformations. In particular, basic secondary education is singled out as a separate stage of the formation of Ukrainian identity, since students of this age must already consciously choose for themselves belonging to the Ukrainian nation and a democratic legal state. The historical and civic branch of Ukrainian education should work on the development of students' self-conscious identity.

The article describes a didactic model of human identity formation, which consists of cognitive (epistemological, cognitive), emotional and value (motivation to act, own attitudes oriented towards national, state and civic values, respect and their personal acceptance) and activity-behavioral components and an approximate list of knowledge, abilities, skills and attitudes is defined, which ensures the formation of Ukrainian national and civic identity in the teaching of history and civic education of students of different ages. The proposed list makes it possible to specify what changes the content and organization of teaching history and civic education should undergo today. In particular, the necessity of the dominance of the Ukrainian vision not only of its own, but also of world history, accentuation of democratic values, active participation of students not only in mastering subjects in class but also in the real life of the community and the state has been proven.

Keywords: human identification, Ukrainian national and civic identity, formation, civic and historical education of students, content and methods of teaching.